

Aralık 2020

Yıl: 4 Sayı: 2 ss. 26-40

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 17.11.2020

Kabul Tarihi: 05.12.2020

ISSN: 2619-9408

December 2020

Volume: 4 Issue: 2 pp. 26-40

Article Type: Research Article

Submitted: 17.11.2020

Accepted: 05.12.2020

COVID-19 PANDEMİSİ ve BEDEN-İKTİDAR İLİŞKİSİ: FOUCAULTCU BİR ANALİZ

Nahide Konak* Cihan Ertan**

ÖZET

Bu makalenin temel amacı, Foucault'nun cüzzam-egemen iktidar, veba-disiplin iktidarı ve çiçek hastalığı-güvenlik iktidarı kavramlaştırmaları temel alınarak, küresel bir salgın haline gelen Covid-19 pandemisi bağlamında iktidar-beden ilişkisini analiz etmektir. Makalenin temel sorusu: Covid-19 salgını bağlamında iktidarların beden üzerindeki denetimleri Foucault'un egemen, disiplin ve güvenlik yönetim iktidarı kavramlaştırmalarını ne derece yansıtmaktadır ve Covid-19 salgını yeni bir iktidar formunun ortaya çıkacağına ipuçlarını vermekte midir? Makalenin temel iddiası, Covid-19 uygulamaları ülkeden ülkeye değişim göstermesine rağmen Foucault'nun bahsettiği üç iktidar mekanizmaları hibrit bir şekilde kullanmakta ve aynı zamanda yeni bir iktidar formunun ortaya çıkmasına öncülük etmektedir. Günümüz devletleri bilgi ve teknolojik gelişmeler sayesinde Foucault'nun yönetimsellik teknolojilerine akışkan siber-biyogözetim iktidarı ve refleksif disiplin diye adlandırdığımız bir yenisini de eklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, beden, iktidar, disiplin.

COVID-19 PANDEMICS AND BODY-POWER RELATIONSHIP: A FOUCAULDIAN ANALYSIS

ABSTRACT

Based on Foucault's conceptualization of leprosy-sovereign power, plague-disciplinary power, and smallpox-security power, the main purpose of this article is to analyze the power-body relationship within the context of the Covid-19 pandemic, which has become a global epidemic. The main question to be explored is the following: to what extent does the practices of governments over the body within the context of the Covid-19 epidemic reflect Foucault's conceptualizations of sovereign, disciplinary and security power, and does the Covid-19 epidemic provides clues for the emergence of a new form of power? We argue that although the Covid-19 practices illustrate variation from country to country, all countries have utilized the three power mechanisms in a hybrid form, which Foucault conceptualized. Moreover, we argue that Covid-19 practices provide us a clue for the emergence of a new form of power. Contemporary governments have added a new one to Foucault's governance technologies, which we call fluid cyber bio-surveillance power and reflexive discipline, thanks to information and technological developments.

Key Words: Covid-19, the body, power, discipline.

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, nahide.konak@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9560-7777

** Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, cihanertan1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7097-2655

Giriş

Klasik sosyolojik düşünce içerisinde beden, başından bu yana merkeze çekilerek başlı başına bir araştırma konusu olarak gündeme yerleştirilmemiş olsa da; üzerindeki sosyolojik ilginin izlerinin her zaman bulunduğunu görmek mümkündür (Shilling, 2003). Ancak bu ilgi, tartışmaya açılan konunun çerçevesi kadar bedeni içermiş ve beden, tartışmaların çevresinde kalmıştır. Turner (1991: 7), Emile Durkheim, Karl Marx, Max Weber, Georg Simmel, Thorstein Veblen gibi klasik sosyolojinin önde gelen isimlerinin düşüncelerinin, ekonomi, iş bölümü, iktidar, bürokrasi, toplumsal eylem, eşitsizlik gibi konular üzerine yoğunlaştıklarını ancak bireyin cisimleşme deneyimlerine odaklanmadıklarını ifade etmektedir. Daha makro seviyede analizlere tabi tutulan bu konulara ilişkin tartışmalar içinde beden, fazlasıyla örtük kalmıştır.

Buna karşılık, klasik sosyolojide gölgede kalmış beden, 1900'lerin ikinci yarısından itibaren tamamen ve bağımsız bir alan olarak kendine yer edinmiştir (Shilling, 2003: 26). Bedenin artık merkeze çekilmesi, o zamana kadar yukarıda söz edilen klasik sosyolojinin gündemini meşgul eden konuların bir kenara bırakıldığı anlamını taşımamaktadır. Bundan ziyade, bu konulara bakmak için kullanılan mercekte değişiklikler olmuştur. Bu mercek değişimi, toplumsal analizin gündemini oluşturan temel konuların, hem somutlaşma hem de bu temel konular çerçevesindeki toplumsal ilişkilerin birincil deneyim alanı olarak, beden üzerinden okunmasının önünü açmıştır. Sosyolojik paradigmadaki bu dönüşümü rastlantısal olarak görmemek ve teknolojik gelişmelerin olanak tanıdığı müdahale alanının büyük oranda genişlemesi, geç modern dönemde farklılık, hayat tarzı, özgün bir biyografik kimlik, tüketim ve bireysellik üzerine yapılan kültürel vurgu gibi dönüşümlere referanslarla değerlendirmek gerekmektedir (Giddens, 2014; Turner, 1996). Dolayısıyla, bedensel deneyimi sosyolojik olarak mercek altına almak, toplumsal olana ilişkin kapsamlı bir kavrayışı da beraberinde getirmektedir. Shilling'in de (2003: 27) ifade ettiği gibi; "bedenler ve cisimleşme *deneyimleri* üzerine bir odak; sosyologların, geleneksel olarak ilgilendikleri yapı/birey ve makro/mikro bölümleri gibi pek çok probleme yeni bir ışık tutabilir." Zira bireyin, toplumu, onun kurumsal yapılarını ve diğerlerinin varlığını içeren toplumsal ilişkiler ağı içerisinde sürekli etkileşim içinde kalarak birey olma deneyimine aracılık eden, onun bedensel varlığıdır. Başka bir ifadeyle beden, bireyin toplumla olan karşılıklı ve çok yönlü ilişkisinin aracı, alanı ve izdüşümüdür.

Bedenin cisimleşme deneyiminin, yani toplumsal yapıyla olan etkileşiminin somutlaşma biçimlerinin bir yönünü iktidarla olan ilişkisi oluşturmaktadır. De Certeau'nun da (2008) toplumsalın kurallar çerçevesini belirleyen bir iktidar aracı olarak hukuk hakkında ifade ettiği gibi; eski çağlardan bu yana beden, iktidarın üzerine yazıldığı bir kağıt gibidir. İktidar, beden üzerine bıraktığı işaretler, pek çok odaktan ona yönelik ürettiği tanımlamalar ve uygulamalar üzerinden ve pek çok araçla kendi varlığını doğrulamakta ve yeniden üretmektedir. Bu, hem söylem hem de somut kullanım düzeyinde karşılaşılan, tarihsel olarak da değişiklik gösteren bir dizi uygulama ve aracı içermekte ve bu bağlamda kesip biçme, tecrit etme, kapatma, işkence etme, gözetleme, dağlama ve dövme gibi pek çok pratiği kapsamaktadır (Der Certeau, 2008; Foucault, 2006a; Ertan, 2017).

Denetim ve gözetim üzerinden oluşturulan disiplini ve onun tekniklerini tartışırken Foucault (1980: 171-172), söz konusu disiplinin mikro ve makro görünümünü ayrılmaz bir biçimde birleştirmektedir. Bu bağlamda, disiplinin nesnesi olan ve ona görünürlük kazandıran beden, tekiliğinden ödün verilmeden, toplam nüfusa işaret edecek bir analogi çerçevesine yerleştirilmektedir. Bu bağlamda beden, bireylerin bedenleri ve nüfusların bedenleri olmak üzere kuramsal olarak ayrıştırılmakta ve nüfusun bedeninin kontrolü, uysallığı, sağlığı ve verimliliği; başka bir ifadeyle "nüfus teknolojisi projesi" (Foucault, 1980: 171), bireysel bedenlerin disipline edilmesinden geçmektedir. Buradan hareketle değerlendirildiğinde, bireysel bedenlerin deneyimlerine yakından temas eden politikaların hedefinde, Foucault'nun biyopolitika olarak nitelendirdiği, nüfusun bedeninin tahakküm altına alınışı bulunmaktadır ve bu, iktidar ve beden arasındaki ilişkinin temel mantığını teşkil etmektedir. Biyopolitika nüfus bağlamında, yaşama özgü olguları tasnif, ayarlama ve yönetmeyi

amaçlayan tekniklere, uygulamalara ve prosedürlere dayanan bir güç teknolojisidir (Foucault, 2004). İleride de ifade edileceği gibi; bu bireysel beden ve nüfusların bedeni ayırımına tekabül etmektedir. Foucault (2004) biyopolitikayı, insan türünün temel biyolojik özelliklerini siyasetin stratejik nesnesi, yani iktidarın nesnesi haline getiren bir dizi mekanizmalar şeklinde de tanımlar.

Küreselleşen dünyada teknolojik gelişmelerin, bedene yönelik bireysel müdahalelerin seçeneklerini artırmış ve kolaylaştırmış olmasının yanı sıra; bu gelişmelere koşturucu olarak beden, aynı zamanda daha görünmez ve akışkan bir iktidarın nesnesi halini almış olması yadsınamaz bir gerçektir. Bauman'ın (2018: 34-35) işaret ettiği gibi; modern iktidarın beden üzerindeki gücü, denetim altında tuttuğuna yakınlığına, “ulaşım araçlarına erişimine ve bunun getirdiği hareket özgürlüğüne” bağlıyken; geç modern dönemde tüm bunların üzerine, enformasyonu işleme hızı eklenmiş ve iktidar – beden arasındaki ilişki sıvılaşmıştır. İktidar ve beden arasındaki akışkan haldeki ilişki, bireysel bedenleri bir yanı sıra özgürleştirirken bir yandan da tüm biyolojik varlığıyla beraber onu, denetimin görünmez ellerine bırakmıştır. Bu akışkanlık, temel olarak iktidarın enformasyon teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak yayılımına ve her yerdeliğine işaret etmektedir. Bunun bir sonucu olarak, iktidar çok küçük parçalarına ayrıldığından, onun görünmezliğini (en iyi ihtimalle zor görünür olduğunu) gündeme getirmektedir. Beden – iktidar ilişkisinin akışkanlığının diğer yönünü de iktidarın refleksif bir biçimde bireyin kendisi tarafından yine kendisine yöneltilmesi, bunun bir sonucu olarak normalleşmesi ve son kertede daha az görünür ve fark edilir bir karakter kazanmasının oluşturduğu ileri sürülebilir.

Foucault'nun da belirttiği gibi gözetim, beden denetimi ve pratiğe yönelik disiplin, hem bireysel beden hem de toplum için ontolojik bir tehdit unsuru olan salgın dönemlerinde daha görünür bir biçim kazanmaktadır. Bu bağlamda gözetimin işlevlerinin, (1) hastalıkla ilişkili vakaları belirleme ve bilgi toplama; (2) salgını tespit etmek amacıyla vaka bilgilerini analiz etmek; (3) salgını ulusal düzeyde kontrol altına almak ve önlemek için zamanında ve uygun müdahalelerde bulunmak; (4) salgınla ilgili bilgi toplamak ve bunları uzun vadeli kamusal sağlık politikalarının yönetimi için kullanmak olduğu ifade edilebilir (Castillo-Salgado, 2010: 96). Dolayısıyla gözetim ve denetim, söz konusu tehditlerle mücadele etme konusunda etkili bir araç olmakla beraber, iktidarın beden üzerinde işleme şeklinin de göstergesi olma niteliğini taşımaktadır.

2020 yılında, özellikle Mart ayının ortalarında yoğun olarak dünya nüfusuna yönelik küresel bir tehdit halini alan Covid-19'la mücadele çerçevesinde tanık olunan iktidar – beden ilişkisi, tüm bu özellikleri barındırmakta ve iktidarın pek çok odaktan hareketle, bedenlerin denetimi ve yönetimi bağlamındaki çalışma mantığına yönelik ampirik bir karakter taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı Foucault'un cüzzam-egemen iktidar, veba-disiplin iktidarı ve çiçek hastalığı-güvenlik yönetim iktidarı kavramlaştırmaları temel alınarak, küresel bir salgın haline gelen Covid-19 pandemisi bağlamında iktidar-beden ilişkisini analiz etmektir. Makale, temelde iki tartışma etrafında örgütlenmektedir. Bunlardan ilki, Covid-19 salgını bağlamında, iktidarların beden üzerindeki denetimlerinin, Foucault'un egemen, disiplin ve güvenlik yönetim iktidarı kavramlaştırmalarını ne derece ilişkili olduğunu kapsamaktadır. İkinci olarak söz konusu makale, Covid-19 salgınının, akışkan siber-biyogözetim ve refleksif disiplin olarak kavramsallaştırılabilecek yeni bir iktidar formunun ortaya çıkışıyla nasıl ilintilendirilebileceğine ilişkin bir yaklaşım ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Biyopolitikanın temel amacı, toplumun ihtiyaç duyduğu bedenleri üretmek ve korumak amacıyla onları disipline etmek, gözlemek, düzenlemek ve cezalandırmak olduğundan (Pylypa, 1998); somut örnekleri, nüfusun bedeninin salgın gibi tehditlerle karşı karşıya kaldığı anlarda daha görünür bir karakter kazanmaktadır. Bu bağlamda makale, Foucaultcu kuramsal çerçeveyi, Covid – 19 pandemisi örnek olayı üzerinden somutlaştırmaktadır. Ayrıca çalışma, hayata geçirilen uygulamaların doğruluk, yanlışlık ve meşruiyetlerini tartışmaktan ziyade; iktidarın bedenler üzerinde işleme mantığını, söz konusu edilen salgınla ilişkili bir biçimde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Kavramsal Çerçeve: Egemen, Disiplin, Liberal Güvenlik İktidarları Kıskaçındaki Beden

Bedenin tüm biyolojik fonksiyonlarıyla birlikte denetimi, gözetimi ve disipline edilişi, tarihsel süreçte iktidarın üzerinde yükseldiği sosyo-kültürel kodlar çerçevesinde her zaman var olmuştur. Bu bağlamda Foucault tarihsel süreçte gelişen egemenlik, disiplin ve liberal güvenlik yönetimi olmak üzere üç farklı iktidar kavramsallaştırması yapmıştır. Daha sonraları bu iktidar biçimlerinin tamamını kapsayacak şekilde yönetimsellik kavramını kullanmıştır (Foucault, 2007). Kendisinin yönetimsellik kavramı tanımını çeşitlilik göstermekle birlikte Foucault yönetimselliği, kurumlar, prosedürler, analizler, fikirler, hesaplamalar ve taktiklerden oluşan bir bütün olarak anlamaktadır (1997: 300). Dolayısıyla yönetimsellik, tahakküme işlerlik kazandıran ve onu mümkün kılan bir araçtır. Disiplin ve gözetimi içeren, bir dış odak tarafından uygulandığı gibi, bireylerin kendilerinin üzerinde harekete geçirdikleri çeşitli yöntemlerle sağlanan tahakküm teknolojilerinin bütünü, yönetimsellik olarak ortaya konulabilir (Foucault, 1988: 19). Beden, bu yönetimselliğin merkez noktasında konumlanmıştır. Bu bağlamda, Turner'ın da (1996: 175 - 176) dikkat çektiği gibi beden, irade ve arzu üzerinde harekete geçirilen, kaynağını hem içeriden hem de dışarıdan alan, dayatılan bir "yaşam usulü"nü politik alanını teşkil etmektedir. Söz konusu yaşam usullerine eklenen diyetler ve rejimler, arzuların baskıcı bir biçimde kontrolü yoluyla ve/veya bireysel iradenin, kendi bedeni üzerinde uygulamaya koyduğu – ancak yine de iktidarın yönetimselliğinden ayrı düşünülemez olan - gönüllü ve dönüşlü bir gözetimi aracılığıyla işlerlik kazanmaktadır. Ancak bu, iktidardan bedene doğru, salt bir baskı olarak değerlendirilmemeli, aşağıda da ifade edildiği gibi; reddetme ve başkaldırıyı içeren direnişlerin de hareket alanları hesaba katılmalıdır. Pandemi sürecinde birçok ülkedeki protestolar tam da bu noktaya işaret etmektedir.

Foucault (1988: 18 – 19), her birinin, belirli bir türdeki tahakküm biçimiyle ilişki içinde olduğu ancak aynı zamanda da sürekli olarak birbirlerini kapsayarak daha geniş bir tahakküm sisteminin devrelerini oluşturduklarına işaret ettiği dört teknolojiden söz etmektedir. Foucault'un (1988: 18) tanımladığı gibi bunlardan ilki, şeylerin üretilmesi, dönüştürülmesi ve manipülasyonu ile ilgili olan üretim teknolojileri; ikincisi, sembollerin, işaretlerin, anlamların ve ifadelerin kullanımını içeren işaret sistemleri teknolojileri; üçüncüsü, öznenin nesneleştirilmesine aracılık eden, bireylerin idaresini belirleyen ve onları belirli amaç ve tahakkümlere boyun eğdirilmesiyle ilintili iktidar teknolojileri; son ve dördüncüsü de bireyin kendi elindeki ya da ona dışarıdan sunulmuş araçlarla kendi bedeni, ruhu, düşünceleri, tavırları ve var olma biçimi üzerinde gerçekleştirdiği, mutluluk, temizlik, saflık, bilgelik, mükemmellik ya da ölümsüzlük elde etmeyi amaçlayan işlemlerle ilgili benlik teknolojileridir.

Foucault, tarihsel süreçte gelişen egemenlik, disiplin ve güvenlik yönetim iktidarı kavramsallaştırmalarını geliştirirken cüzzam, veba ve çiçek hastalıklarını temel alarak beden-iktidar ilişkilerin nasıl işlediğini analiz etmiş ve tarihsel süreçte iktidarın bu süreçlerde öğrendikleri ve deneyimlerini temel alarak iktidar biçimlerinin tarihsel süreçte nasıl form değiştirdiğini açığa çıkarmıştır.

Cüzzam Hastalığında Beden – İktidar İlişkisi, Egemen İktidarın Görünümleri ve Yeniden İnşası

Foucault'nun 1961 yılında yayınlanan *Deliliğin Tarihi* kitabı şu cümle ile başlar: "Cüzzam, Orta Çağın sonunda Batı aleminde ortadan silinmiştir" (Foucault, 2006b: 23) fakat egemen iktidar varlığını sürdürmüştür. Cüzzam "normal" kabul edilen bedenler ve "anormal" kabul edilen bedenlerin belirlenmesinde ve ayırımında bir kriter teşkil etmekte ve ayırma, etiketleme, toplumdışına itme, dışlama, kovma, kapatma iktidar mekanizmalarının bir nesnesi olarak işlev görmektedir. Normal ve anormal bedenleri belirleyen nesne (cüzzam), Foucault'nun (2006b: 27 – 28) deyimiyle "garip bir yok oluş" olarak ortadan kalkmış olsa da o nesneye atfedilmiş imgeler, değerler ve yapılar varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Cinsel hastalığı olanlar, yoksullar, serseriler, hastalar ve ıslaha muhtaç olanlar ve "akıldan zoru olan" bedenler, cüzzamlının mirasçıları olarak (Foucault, 2006b: 28, 96), XVII. yüzyılda "mutlak

iktidarın” yazılı emirleriyle cüzzamlılardan kalan mekanlara veya onlara benzer yeni mekanlar yapılarak buralara kapatılmışlardır (Foucault, 2006b: 89). Kitlesele olay olan kapatma “asayiş” ile doğrudan ilintilidir (Foucault, 2006b: 111-133).

Bu egemen iktidar, sağlıklı bedeni sağlıksız bedenden ayırır, sapkın ve deli bedenleri toplumdan dışlar, fakirleri, dilenci bedenleri asayiş bozdukları algısıyla toplumdan dışlar, kapatır ve dinsel, ahlaki, ekonomik olarak terbiye etmeye çalışır ve kurallara uymayanları beden üzerinde fiziksel şiddet kullanarak cezalandırır (Foucault, 2006b: 91-102, 111-133, 212-221).

Suçlu davranışın cezalandırma biçimlerini Foucault, fiziki bedene yönelik olduğu için acı-azap çekirme sanatı olarak nitelendirir. Beden, ceza ile yıldırmanın ana hedefidir. Bedenin fiziksel acı çekirme biçimleri bir tekniktir ve teşhir, seyirlik, törensel unsurları bünyesinde barındırır (Foucault, 1992:1-12; 39-86). Burada egemen iktidar mantığı bedeni öldürme veya yaşamasına izin verme gibi iki seçeneğe işaret etmektedir (Foucault, 1992: 40, 65-66). Bedenin cezalandırılmasının seyirlik unsur olmaktan çıkışı 19. yüzyılın başında gerçekleşmiştir (Foucault, 1992: 16).

Veba Hastalığında Beden – İktidar İlişkisi ve Disiplin İktidarının İzdüşümleri

Disiplin, bireysel bedenlerin ve beden davranışlarının denetimine, düzenlenmesine, itaatkâr kılınmasına yönelik şiddet içermeyen bir dizi teknik ve uygulamaları kapsayan bir terimdir (Foucault, 1992: 169-170). Foucault’ya göre disiplin teknikleri, bir anda ve nedensiz bir biçimde ortaya çıkmamıştır. 18. yüzyılın sonlarında veba hastalığı sırasında kentsel karantina uygulamaları, askeri tatbikat ve terbiye, önceden var olan uygulamaların bir araya getirilmesi ve benimsenmesi ile oluşmuştur. Foucault (1992: 249), 17. yüzyıl Avrupa’sında veba salgınlarıyla mücadele etmek için uygulanan kentsel karantina uygulamalarının ve yapısının disiplin gücünün ilkelerini açıkça gösterdiğini savunmuştur. Bu karantina, katı mekânsal çerçeveleme, kapatma, yasaklama, gözetim, sıkı emirler, kurallar, denetim mekanizmalarını içerir. Bu disiplin kurallarına uymayan bedenler “ya salgın hastalığa tutularak ya da cezalandırılarak ölür” (Foucault, 1992: 245-246). “Halkı itaatkâr kılmak ve yöneticilerin otoritelerini daha mutlak hale getirmek ve aynı zamanda her türlü düzensizliği, hırsızlığı ve yağmayı gözetim altında tutmak” üzere muhafız birlikleri varlığı söz konusudur (Foucault, 1992: 246). “Düzen herkesi yerine, bedenine, hastalığına, ölümüne, malına bağlamak üzere işlemektedir. Bu da her şeyi bilen bir iktidarın etkisiyle gerçekleşmektedir” (Foucault, 1992: 248). Burada biyo-iktidar, bedenlerin tamamını hayatta tutmak için bu türden tedbirleri almaktadır. Alınan tedbirleri ihlâl edenler öldürülmektedir. Disiplin biyo-iktidarın mantığı, bütün bedenleri yaşatmak için itaatkâr olmayan bedenleri öldürmektedir. Disiplini, yukarıda da ifade edildiği gibi iktidardan, onun disipline etmek için kullandığı yönetim araçlarından ve bu iki unsurun hedefi olan bedenden bağımsız değerlendirmek olanaksızdır.

Çiçek Hastalığında Beden – İktidar İlişkisi ve Liberal Güvenlik Yönetimi İktidarının İzdüşümleri

Foucault daha sonra modern toplumları büyük bir disiplin makinesi modeli üzerinde düşünmenin toplumsal gerçekliği tam yansıtmadığını belirtmektedir. Tarihsel bir dönüşüm söz konusudur ve bu dönüşüm, 18. yüzyıldan itibaren iktidarın liberal söylemler ve uygulamalarına işaret etmektedir. Bu liberal güvenlik yönetimi, yalnızca bireyin özgürlüğü üzerinden gerçekleştirilebilen ve her birinin özgürlüğüne dayanmaktadır. Egemen ve disiplin iktidarının merkezinde, iktidarın otoriter söylem ve uygulamaları söz konusu olduğu için bireylerin özgürlüğü göz ardı edilmiştir. Bu liberal tarihsel dönüşümü açıklığa kavuşturmak için Foucault çiçek hastalığı veya aşılama uygulamalarına dikkat çekmektedir. Bu iktidar biçiminde hükümetlerin sorunsalı artık veba döneminde olduğu gibi disiplinle ilgili değildir. Sorunsal, kaç kişiye çiçek hastalığı bulaştığı, hangi yaşta, hangi etkilerle, hangi ölüm oranlarıyla, aşılama, aşılama riskleri, bireyin aşılama ya da çiçek hastalığı nedeniyle ölme veya enfekte olma olasılığı ve genel olarak nüfus üzerindeki istatistiksel etkilerini tespit etmeyi kapsamaktadır (Foucault, 2007: 10). Dolayısıyla buradaki sorun, cüzzamda olduğu gibi dışlama ya da vebada olduğu gibi karantina değil; salgın hastalıklar ve salgını bitirmek için tıbbi kampanyalardır

(Foucault, 2007: 10). Hedefi nüfus, temel bilgi formunun siyasal iktisat ve ana teknik aracının güvenlik aygıtları olduğu bu bütün, oldukça karmaşık fakat oldukça kendine özgü bir iktidarın tatbik edilmesine izin vermektedir. Bu bağlamda, güvenlik aygıtı aracılığıyla işleyen biyopolitika iki farklı alan üzerinden gerçekleştirilir. Birinci alan, tıp bilimi ile sağlığı destekleme ve serbest piyasa prensipleri ile kısıktan kaçınma gibi doğal değişkenlere etki ederek istenilen sonuçları teşvik etmeyi kapsamaktadır. Kazalara, konjonktürel nedenlere ve bireysel eylemlere göre seyir alıyormuş gibi görünen doğal değişkenler aslında oldukça düzenli görünmektedir. Dolayısıyla ikinci alan, bu düzenliliklerin ardındaki ele alınan bir olguyla ilgili ölüm oranını düşürme gibi belirli riskleri azaltmayı kapsar. Sonuç olarak güvenlik açısından biyopolitika, nüfus düzeyinde olumlu olguları teşvik ederken riskleri azaltma biçiminde kendini göstermektedir (Foucault, 2007: 70-74).

Liberal yönetimsellik, her şeyden önce bireyleri özgürlük-tehlike-güvenlik kavramlarına maruz bırakarak gerçekleştirilir: sosyal ve bireysel riskler yaşam süreçlerinin hesaplanan yönetimi ile kontrol edilir (Foucault, 2007: 21). Liberal yönetimselliğin risklerle baş etme teknikleri, doğal dalgalanmaları ile birlikte olası bir olayın yönetimine dayanmaktadır. Güvenliğin bir iktidar paradigması olarak ayırt edici özelliği, bireysel bütün hayatları düzenleyip korumak değil, durumun gereklerine göre yok olmasına göz yummaktır. Bu bağlamda, nüfusun bir kısmı “harcanabilir” olması söz konusudur (Foucault, 1991).

Görüldüğü gibi beden, iktidarın farklı yapılanma ve harekete geçme mantığı çerçevesinde sürekli bir denetim ve gözetim sürecinin nesnesi olmuştur. Yukarıda söz edilen, iktidarın bedeni hedef alan yapılanma biçimlerine ek olarak bugün, akışkan iktidarın bir disiplin teknolojisi olarak işlediği ifade edilebilir. Bu bağlamda aşağıda, Covid-19 pandemisi ve onunla mücadele çerçevesinde harekete geçirilen iktidar modelleri ve bu modeller içerisindeki somut örnekler tartışılacaktır.

Metodoloji

Aşağıda, Covid –19 pandemisi ve onunla mücadelede iktidarın, Foucaultcu anlamda, bedenlerin yönetim uygulamalarına ilişkin örnekler üzerinden oluşturulmuş kategorik analizler yapılmaktadır. Oluşturulmuş bu kategoriler, bütüncül bir yönetimsellik içerisinde harekete geçirilen iktidar teknolojileri olarak birbiriyle bağlantılı, aynı zamanda da geçişli bir biçimde düşünülmelidir. Bu bağlamda, aşağıda sıralanan Covid-19 örnek olayı üzerinden sınıflandırılmış yönetimsellik teknolojilerinin her biri, Weberci (2012) anlamda birer ideal tip olarak kavranabilir. Weber (2012), ideal tipi, toplumsal olanın çok boyutlu gerçekliğini anlayabilmek için kullanılan kurgusal kategoriler olarak ortaya koymakta ve gerçekliğin farklı görünümünün birbirlerinden hangi yönlerden ayrıştığının anlaşılmasının bilimsel metodolojik aracı olarak tanımlamaktadır.

Bu bağlamda bu çalışma, Covid-19 pandemisiyle mücadele etmek için iktidarlar tarafından hayata geçirilen denetim teknolojilerinin örneklerinden yola çıkarak, bedenlerin denetim ve gözetim altında tutulmalarına olanak sağlayan iktidar görünümüne ilişkin ve aşağıda tartışılan üç ideal tip ortaya koymaktadır: (1) egemen ve disiplin: baskılayıcı iktidar; (2) liberal güvenlik iktidarı ve (3) akışkan iktidar ve refleksif disiplin. Dolayısıyla, iktidarın bedene yönelik disipline edici farklı uygulamalarına işaret eden bu ideal tiplerin hepsi tek bir ülke örneğinde kendini göstereceği gibi; içlerinden sadece bir ya da bir kaçını içeren örnekler de görülebilir. Bu bağlamda çalışma, Foucault'nun beden-egemen-disiplin-liberal güvenlik iktidarı üçlü ilişkisine yönelik yaklaşımını ve iktidarın farklı görünümünü, Weberyen metodolojik temelde ele almakta ve burada birleştirmektedir.

Covid-19 Pandemisi: Beden – İktidar İlişkisinde Egemen, Disiplin ve Liberal Güvenlik ve Yönetimi İktidarlarının İzdüşümleri

Covid-19 virüsü ile ilgili uygulamalarda devletlerin, Foucault'nun analiz ettiği egemen, disiplin ve liberal güvenlik iktidar çeşitlerini sentezleyerek hibrit bir şekilde kullandıkları görülmektedir. Biyo-iktidar, yaşatma ve ölüme izin verme arasındaki alternatifle yapılandırılarak, Covid-19 virüsüne verilen çoğu devlet yanıtı, nüfusun yeniden biyolojikleştirilmesi ve olabildiğince fazla insanı canlı tutmak için alınan kapsayıcı uygulamalar ile alenen meşrulaştırılır hale gelmektedir.

Bu bağlamda, aşağıda yer verildiği haliyle, Covid-19 pandemisiyle mücadele kapsamında, kendi aralarında geçişli bir şekilde, baskılayıcı (egemen ve disiplin iktidarları), liberal ve akışkan disiplin teknolojilerinin kullanıma sokulduğu öne sürülebilir.

Baskılayıcı (Egemen ve Disiplin İktidarları) Teknolojilerden Liberal Güvenlik İktidarına Geçiş

Baskılayıcı iktidar teknolojileri kavramı, bedenlerin yaşamlarının ve gündelik deneyimlerinin sınırlarının ve biçimlerinin, belirli kurallar, araçlar ve yaptırımlar çerçevesinde, hareket alanının en aza indirgeyecek biçimde düzenlenmesine işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda, Althusserci anlamda (2008) polis, güvenlik güçleri, jandarma, bekçi gibi ajanlar bu araçlar arasında değerlendirileceği gibi; hukuki yaptırımlar da (dolaşıma getirilen sınırlılık kuralları, para ve hapis cezaları vb.) bu teknolojilerin unsurları olarak görülebilir. Bütün pratikler egemen devlet iktidarının kapsamına girer. Bu araçlar egemen iktidar tarafından biyopolitik olarak kullanılır yani nüfusu sağ tutmak için kullanılır.

Bu teknolojilerin hepsi, bedenlerin kontrolü, kısıtlanması ve cezalandırılmasını içeren disiplinin temel bileşenlerine işaret etmektedir. Foucault'nun da (2007: 45 – 46) ifade ettiği gibi; disiplin her şeyi düzenlemektedir. Hiçbir şeyin kaçmasına, kendi akışında gitmesine izin vermemekte ve bunu, izin ve yasaklara ilişkin kodlara göre yapmaktadır.

Pek çok ülkede hayata geçirilen uygulamalar, nüfusun bedenlerini doğrudan ve sınırlayıcı bir biçimde hedef alan örnekler barındırmaktadır. Veba salgınında olduğu gibi, disiplinle ilgili önlemler tam veya yarı karantina uygulamalarını kapsamaktadır. Bu bağlamda Çin, virüsün ilk etkilerinin görülmeye başladığı andan itibaren izlediği politikalarla, Covid-19 salgını başladığında egemen ve disiplin iktidarını sentezleyerek kullanan önemli bir örnektir. Dunford'un (2020) Çin'in Covid – 19'la mücadelesiyle ilgili yazısında aktardığı gibi; 2020 yılının Ocak ayının daha başında, salgın ile ilgili olduğu düşünülen canlı balık pazarının kapatılmasını, 14 Ocak'ta insandan insana bulaşmasının tespit edilmesini ve 20 Ocak'ta da ilk insan kaybının gerçekleşmesini takiben Çin Merkezi Yönetimi, 23 Ocak'ta ilk karantina uygulamasını hayata geçirmiş; Vuhan bölgesindeki tüm otobüs, metro hatlarının işleyişini, nehir, hava, demiryolu ve kara taşımacılığı faaliyetlerini durdurmuştur. 2 Şubattan itibaren Vuhan ve Çin'in diğer yerlerinde, tüm şüpheli durumda olanların temas ettikleriyle birlikte yalıtılması uygulaması başlatılmıştır. Birçok insan ateş ölçümü işlemine tabii tutularak semptomların çeşitliliği ve şiddetine bakılmaksızın hastaneler ve karantina merkezlerine gözlem için götürülmüşlerdir. Semptomları ağır olanlar hastanelerde tedavi altına alınmıştır.

Türkiye'de, Çin'in Vuhan kentinde olduğu gibi bütünsel bir karantina uygulaması başlangıçta uygulanmamıştır. İlk olarak, Covid-19 virüsünün yaygın olduğu ülkeler ile belli uluslararası hava ve kara yolları ulaşıma kapatılmıştır. Ancak, karantinada olduğu gibi Covid –19 salgınıyla mücadele çerçevesinde iktidarların uygulamaya koyduğu yöntemlerin bir kısmı, baskılayıcı iktidar teknolojisi olarak çerçevelenebilir. Çin örneğine benzer bir biçimde, Türkiye'de de toplu yerler, yüzme havuzu, spor salonları, alışveriş merkezleri, restoranlar, sinema, tiyatrolar tümüyle kapatılıp, tüm etkinliklerin ilk covid-19 vakaları görülmeye başladığından itibaren iptal edildiği görülmektedir. Türkiye'de konser, ulusal, uluslararası ve yerel her türlü bilimsel etkinliklerin yasaklanması (Ertürk, 2020), daha sonra 30 büyük şehir ve Zonguldak'a giriş çıkışların süresiz yasaklanması ve yasağa uymayanlar hakkında Türk Ceza Kanunu'nun 195. maddesi kapsamında işlem başlatılması (Seyahat yasağı kalktı mı?, 2020), yerleşim yerlerinde bulunan alışveriş merkezlerinin süresiz kapatılması, maske takmayanların marketlere kabul edilmeyişi, özel araçlarda şoför yanına oturmanın yasaklanması ve uymayanların para cezasına çarptırılması gibi pek çok uygulama Foucault'nun egemen ve disiplin iktidarı kavramlaştırmaları çerçevesinde bedenler üzerindeki baskılayıcı iktidarın göstergeleri olarak okunabilir.

Türkiye’de, şehir gözetmeksizin 65 yaş üstü ve 20 yaş altına sokağa çıkma yasağı getirilmesi (Tokyay, 2020), büyük şehirlerde hafta sonları sokağa çıkma yasağının uygulanması ve bu yasağın ardından “normalleşme planı” kapsamında, yine aynı yaş grupları için haftanın belirli günleri ve belirli saat aralıkları çerçevesinde dolaşım serbestliği verilmesi (Cumhurbaşkanı Erdoğan salgın sonrası normalleşme planı ve atılacak adımları açıkladı, 2020), 81 ilde maske takma zorunluluğu getirilmesi ve sosyal mesafeye uyulması kuralı bedenler üzerindeki disiplinin baskılayıcı örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Bu uygulamalar çerçevesinde değerlendirildiğinde; burada temel sorunsal, Foucault’nun (2007) salgın gibi konularda gündeme getirdiği gibi; virüsün dolaşımına yönelik alınan önlemler, sınırlılıklar ve kısıtlamalarla ilgilidir. Çin merkezi yönetimi ve Türkiye örnekleri (uygulamalar söz konusu örneklerle sınırlı değildir) göz önünde bulundurulduğunda; karantina uygulamasının başlatılması ve bütün faaliyetlerin durdurulmasıyla, bedenlerin serbest dolaşımına izin verilmeyerek virüsün serbest dolaşımının tamamen durdurulması amaçlanmıştır. Bu uygulamalar ile Foucault’nun sözünü ettiği anlamda disiplinin bedenler üzerinde nasıl işlediği görünürlük kazanmaktadır. Disiplin merkezidir ve bir alanı veya mekanı/şehri/bölgeyi izole ettiği, bir alan belirlediği, konsantre olduğu, odaklandığı ve çerçevelediği ölçüde işlev görmektedir. Nitekim disiplinin ilk işlevsel eylemi, gücünün ve gücünün mekanizmalarının tam ve sınırsız çalışacağı bir alanı sınırlamaktan geçmektedir (Foucault, 2007: 44 – 45). Cüzzam ve veba döneminde egemen ve disiplin biyo-iktidarın mantığı, bütün bedenleri (nüfusun bedeni) yaşatmak için itaatkâr olmayan kişisel bedenleri öldürmektedir. Covid-19 salgını döneminde, egemen ve disipline edici biyo-iktidarın mantığı itaatkâr olmayan bedenleri öldürmek değil, disipline edici uygulamalara uymayan bireysel bedenleri (itaatkâr olmayan) nüfusun bedenini yaşatmak için gözetler, denetler ve cezai yaptırımlar uygular.

Hemen her ülkede egemen ve disiplin iktidarının teknolojileri uygulanırken eş zamanlı olarak liberal güvenliğin mantığının da devrede olduğunu unutmamak gerekir. Çiçek hastalığı döneminde olduğu gibi (Foucault, 2007: 10); iktidarların merkezinde, günlük Covid-19 test sayısı, Covid-19 vaka sayısı, kaç kişinin öldüğü, yoğun bakım ve entübe hastalarının sayısı, bunların yaş, cinsiyet, toplumsal sınıf, ırk gibi değişkenlerle ilişkisi, ülke içinde şehir, bölge dağılımları ve ülkeler arası dağılımlar genel olarak nüfus üzerindeki istatistiksel etkilerini tespit etme gibi konular bulunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, aşı çalışmaları ve riskleri de yine iktidarların merkezindedir. Covid-19 ve nüfusla ilişkili dağılımlara göre iktidarlar, ne türde teknolojik uygulamalar belirleyeceğine karar vermektedirler. Örneğin; 2020 ilkbahar sonu ve sonbahar başına kadar disiplin teknolojilerinin serbestleştirilmesi, enfekte olan bireysel bedenlerin sayısındaki kabul edilebilir düşüşle ilgilidir. Her ülke için bu kabul edilebilir düşüş rakamı farklı olsa da liberal güvenlik anlayışı temelinde iktidarlar ekonomik faktörleri de göz önünde bulundurarak normalleşmeye geçmiştir. Başka bir deyişle, çok az kısıtlama ile (açık ve kapalı mekanlarda maske takma ve sosyal mesafeyi koruma) ekonomik ve tüketim ve sosyalleşmeye yönelik bütün faaliyetler serbestleştirilmiştir. Egemen ve disipline edici iktidar bireysel bedenler üzerinden elini çekerek, virüsün kontrolünü bireysel bedenlere bırakmıştır. Bu şekilde, bir bakıma liberal yönetimselliğin uygulanmış olduğu ifade edilebilir. Her ne kadar iktidarlar koruyucu tedbirler almış olsa da, Covid-19 salgını bağlamında, daha önce ifade edildiği gibi bu “harcanabilir” (Foucault, 1991) nüfus da bütün ülkelerde daha çok 65 yaş üstü ve başka kronik rahatsızlıkları olanla bireyler şeklinde kendini göstermektedir.

Liberal yönetimsellik, her şeyden önce bireyleri özgürlük-tehlike-güvenlik kavramlarına maruz bırakarak gerçekleştirilir (2007: 21). Liberal yönetimselliğin risklerle baş etme tekniklerinin belirlenmesi, Covid-19 bulaşma vakalarının ve ölüm oranlarının doğal dalgalanmaları temelinde gerçekleşmektedir. Eylül 2020 itibarı ile ülkelerde bulaşma ve ölüm oranlarının artması ile birlikte baskılayıcı teknolojilerin uygulanması ve uygulanacağı söylemleri yeni güvenlik ve disiplin iktidarının bireysel bedenleri denetleme ve yaptırım uygulamada devreye girmeye başladığını söyleyebiliriz.

Salgın devam ettiği müddetçe bu egemen, disiplin ve liberal hibrit güvenlik iktidarının bedenler üzerindeki hakimiyeti bulaşma oranlarının değişkenliğine göre değişiklik gösterecektir.

Liberal Güvenlik İktidarından Baskılayıcı (Egemen ve Disiplin İktidarı) Teknolojilere Geçiş

İngiltere, Hollanda, İsveç ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Covid-19 salgını ilan edildikten sonra ilk söylem ve uygulamalarına bakıldığında, bu söylem ve uygulamaların; Foucault'nun tanımlamaya çalıştığı liberal güvenlik aygıtları dediği düzeneğin mantığını yansıttıkları ve bu düzeneği işletmeye çalıştıkları görülmektedir (Yalçınkaya, 2020; Durmuş, 2020).

İngiltere hükümeti “zalimce tedbirlere henüz sıra gelmedi” söylemini kullandığında bu söylemin liberal bir bakış açısı içerdiğini hemen söyleyebiliriz. Foucault'nun tespit ettiği gibi liberal taahhütte hükümetlerin insan hareketlerini, mekan değiştirmelerini ve insanların ve şeylerin dolaşımını, özgürlük ile ilgili olduğundan, kısıtlamaması varsayımı vardır (Foucault, 2007: 48-49). Bu rasyonaliteden hareketle, 12 Mart 2020 tarihinde Başbakan Boris Johnson iki yöntemin uygulanması gerektiğinin altını çizmiştir: el yıkamaya özen gösterilmesi ve yüksek ateş ve öksürük durumunda evde kalınması. Özgürlük vurgusunu Foucault güvenlik aparatlarının konuşlandırılmasında bir boyut olarak tanımlamıştır (Foucault, 2007: 49). Liberal güvenliğin özgürlük taahhütten dolayı direkt sıkı sınırlayıcı önlemler alma yerine (Çin ve Türkiye'de olduğu gibi), Johnson “güvenliğin aygıtları” olarak insanların kendi-kendini düzenlemesine vurgu yapmıştır. Her bedenden alınan kararlara uyarak bu kararlar doğrultusunda bedenine ve davranışlarına yönelik disipline edici mekanizmaları kendisinin uygulaması beklenmektedir. Her bir beden, alınan disipline edici kararlara uydukça, virüsün dolaşım ve yayılım hızı, nüfus bazında arzu edilen seviyede yavaşlatılacaktır.

Başlangıçta okullar kapatılmamış ve huzurevlerine ziyaretler dahi durdurulmamıştır. Hükümetin bilim danışmanı Sir Patrick Vallance Covid-19'a yakalanan birçok kişinin hastalığı hafif belirtilerle atlattığını, birçoğunun iyileşerek virüse karşı bağışıklık kazanacağını ve bu kişilerin süreçte koruma mekanizmalarından biri haline geleceğini savunmuştur. Bu strateji, 17 Mart'a kadar devam etmiştir. “Sürü bağışıklığı” olarak adlandırılan bu strateji çerçevesinde, Covid-19 virüsünün nüfusun %60'ına bulaşacağı ve bu şekilde nüfusun virüse karşı bağışıklık kazanacağı gibi bir varsayımla başlangıçta tedbir alma yerine virüs dolaşımının serbest bırakılması gibi bir eğilimin sergilendiği ifade edilebilir (İngiltere koronavirüs tedbirlerini bir adım öteye taşıdı, 2020).

Bu, tam da Foucault'nun söylediği liberal güvenlik anlayışı ile örtüşmektedir. Buna göre, güvenlik aygıtları sürekli genişleme eğilimindedir ve daha geniş devrelerin geliştirilmesine, “şeylerin gerçekleşmesine izin verir” (Foucault, 2007: 45). Karantina disiplini olduğu tersine güvenlik aygıtında, nelerin engellendiği, neyin zorunlu olduğu veya nelere izin verildiği bakış açısından bakılmamakta; bundan ziyade bunlar, kendi gerçekleri düzeyinde veya onların doğal seyrinde kavranmaya çalışılmaktadır. Liberal söylem, serbest dolaşıma izin vermeyi, müdahale etmemeyi, olayların kendi seyrini takip etmesine müsaade etmeyi gerektirmektedir. Liberalizmde gerçeklik, gerçekliğin kendi yasaları, ilkeleri ve mekanizmalarına göre gelişmekte, yoluna girmekte ve kendi seyrinde yolunu takip etmektedir (Foucault, 2007: 48).

İngiltere'de olduğu gibi İsveç de başlangıç itibarı ile bu liberal güvenlik mekanizmasını uygulamaya çalışmıştır. Başka bir ifadeyle bu, virüs dolaşımını nüfus içinde doğal akışına bırakma, bu doğal akış içinde bulaşmayı kendi haline bırakma anlamını taşımaktadır. Bu bulaşma bir süre artış göstererek en tepe noktasına ulaşacak, sonra durağanlaşacak ve daha sonra bulaşma azalmaya başlayacak ve sıfırlanacak. Yani istatistik biliminin dilinden konuşmak gerekirse, virüs dolaşımı normal dağılım eğrisi şeklinde bir süreç izleyecek. Bu şekli ile de virüs, nüfusun birçoğunda dolaşım sağladığı için nüfusun çoğu bağışıklık kazanarak bu pandemi problemi ele alınmış olacak.

Salgın süresince vaka sayısı ve ölüm oranları arttıkça İngiltere salt liberal güvenlik uygulamalarının içine egemen ve disiplin iktidarının uygulamalarını eklemeye atarken, vaka ve ölüm oranları artmasına rağmen İsveç halen liberal güvenlik mekanizmalarını işletmeye devam etmektedir. Bu liberal güvenlik stratejinin uygulanmasında seyahat özgürlüğü, yerel yönetimlerin kendi kararlarını alabilme ve uygulayabilme gücü ve kamu otoritelerinin bağlı olduğu bakanlıklardan özerk karar alabilme yetkisini içeren anayasal maddelerin bağlayıcılığının önemini vurgulayanlar vardır (Jonung, 2020). 50 kişiden fazla bedenlerin bir araya gelmesini yasaklayarak, fiziki mesafeye uymayan restoranların kapatılması, lise ve üniversitelerin kapatılması dışında İsveç, kreşleri, ilkokulları açık tutarak bireylerin serbest dolaşımına izin vermiştir. Hükümet el yıkama, fiziki mesafe, oto-izolasyon gibi konularda bilgilendirme yaparak güvenlik ve disiplin iktidarının teknolojilerini bedenler üzerinde uygulamadı. Liberal güvenlik mantığı İsveç'te ideale en yakın şekilde işlerliğini sürdürmektedir.

Salgından etkilenen bireysel beden sayısı arttıkça İngiltere'nin, başlangıçtaki liberal güvenlik iktidarı uygulamalarını terk ederek nüfusun bedenini yaşatma adına kademeli olarak disiplin iktidarını bedenler üzerinde uygulamaya başladığı görülmektedir. Yüksek ateşi ve öksürüğü olanlara, kendilerini ve ailelerini 14 gün süresince karantinaya almaları tavsiye edilmesi dikkat çekicidir. Bu karantina uygulamasının, Çin ve Türkiye'de olduğu gibi egemen ve disiplin iktidarının direk gözetiminde değil (hastanede karantina, filyasyon ekipleri tarafından takip edilme, kolluk kuvvetleri tarafından karantinaya uyulup uyulmadığını kontrol etme); liberal güvenlik mantığı çerçevesinde, bireysel bedenlerin oto-kontrol yöntemiyle, kendi özel alanında gerçekleşmesi söz konudur. Baskılayıcı iktidar teknolojilerinin kullanımıyla bir kapama kararının benimsemediği dikkat çekicidir. Bunun aksine, yine çalışan emekçi özgür bedenlerin özgür şekilde karar vererek zorunlu olmadıkça seyahat etmemeleri ve mümkün olduğu sürece evden çalışmaları yönünde tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu tavsiyelerin 70 yaş üstü, hamile ve kronik hastalığı olan bedenler için kritik önem taşıdığı altı çizilmiştir.

Bu serbest dolaşım fikri konuşulup üzerinden çok geçmeden bir yandan, İtalya, İspanya, Fransa, ABD gibi ülkelerde ölüm sayılarının, yoğun bakım ve entübe hastalarının oranının artması ve bu artışların devam ediyor olması, diğer taraftan 27 Mart 2020 de Boris Johnson'ın Covid-19 testinin pozitif çıkması, tamamen serbest dolaşım fikrinin iyi bir fikir olmadığını göstermiştir. Ayrıca, Imperial College Londra ekibin yaptığı bilimsel bir çalışma, liberal güvenlik stratejisi uygulanırsa salgının üç ay içinde atlatılabileceğini fakat can kaybının 250 000'i bulabileceğini vurgulaması, baskılayıcı stratejisine geçilmesi halinde ise ölüm rakamlarının 20 bine düşebileceğinin altını çizmesi üzerine (Sanmartin, 2020), İngiliz hükümeti Nisan 2020'den itibaren liberal güvenlik anlayışından evde kal çağrısı ile disiplin iktidarını benimsemeye doğru bir hamle yapmıştır. İngiltere'nin virüsün bedenlerin dolaşımı ile serbest dolaşımına müdahale edip, virüsün dolaşımını bedenleri disipline edici yöntemleri kullanmaya başlayarak egemen ve disiplin edici yani baskılayıcı iktidarı sanatını sergileyeme başladığı görülmektedir. Bedenlerin oto-kontrol uygulayarak sergilediği karantina uygulamasından, disiplin iktidarının kuralları çerçevesinde şekillenen bir karantina formuna geçildiği ileri sürülebilir. Bu durumun örnekleri arasında, bedenleri yaşatmak adına, yaşlı ve bazı sağlık sorunları olan bedenlere sokağa çıkma yasağı getirilmesi, aynı şekilde bu grupların haricindeki bedenlerin kamusal alanları kullanımının, sağlık ocağına, hastaneye ya da eczaneye gitmek, günde yalnızca bir kere egzersiz yapmak, temel gereksinimleri karşılamak için alışverişe çıkmakla sınırlandırılması ve evden çalışma imkanının olmadığı, toplumsal açıdan kilit görevlerde çalışanların işe gidebilmesi için sınırlı bir sokağa çıkma izninin verilmesi sıralanabilir. Disiplin iktidarı uygulamalarının işleyip işlemediğini görmek ve işlerliğini sağlamak için güvenlik iktidarı aracılığıyla baskılayıcı teknolojiler devreye sokulmuştur: kurallara uymayan bedenlerin ilk seferde 60, ikinci seferde 120 Sterlin para cezasına çarptırılması, ödemeyi ret etme durumunda çıkarıldıkları mahkeme tarafından yeni bir ceza kararı alınması öngörüsü, kurallara uymamakta ısrar edenler için polise tutuklama yetkisinin verilmesi,

emniyet ve sağlık çalışanlarının yüzüne karşı ksrenler hakkında iki yıla kadar hapis cezası getirilmesi liberal güvenlik ynetimselliğinden egemen-disiplin iktidarı ynetimselliğine geçişin göstergelerindedir.

Covid-19 salgını, günümüz lkelerinin Foucault'nun kavramsallaştırdığı cüzzam-egemen, veba-disiplin ve iek hastalığı-liberal güvenlik iktidalarını nasıl sentezleyerek kullandıklarının görülmesini sağlamıştır. Foucault'nun bu yönetimsellik anlayışı, Covid-19 salgınını kontrol etmede iktidarlar tarafından kullanılmaktadır. Günümüz devletleri, bilgi ve teknolojik gelişmeler sayesinde, Foucault'nun yönetimsellik teknolojilerine, akışkan iktidar ve refleksif disiplin diye adlandırdığımız bir yenisini devreye sokmuştur.

Akışkan Siber – Biyogzetim İktidarı ve Refleksif Disiplin

Yukarıda da tartışıldığı gibi; iktidar mekanizmaları geç modern çağda yersiz, daha ele gelmez ve sıvı bir hle kavuşmuştur. Özellikle enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, bu sıvılaşmanın başat nedenini teşkil etmektedir. Bunun bir sonucu olarak iktidarın, gündelik olanın en kk aralığına kadar her yere dağıldığı görülmektedir. Akışkanlığın beraberinde getirdiği dağılma ve her yerdeliğin, iki biçimde görünür olduğu ileri sürülebilir: (1) disiplin ve gözetim araçlarının, teknolojik gelişmelere bağlı olarak klmesi ve hızlanması; (2) birinci grnmlle bağlantılı olarak, denetim araçlarının ve kanallarının bolluğunun refleksif bir disiplini harekete geçirmesi ve bunu zorunlu bir beklentiye dönüştürmesi.

Refleksivite, bireyin kendisine yönelik, sürekli gösteren, eylemlerine yn vermesine ve organize etmesine aracılık eden bir bakışa ve sorgulama sürecine işaret etmektedir (Giddens, 1986). Çevresel faktörlere yönelik algının ve onlara ilişkin deneyimin temelinde gerçekleşen refleksif denetimin bir süreç olması, bireye dönük bu bakışın da bitişli olmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, eylemin refleksif gözetimi, eylemin sreliliğinin ayrılmaz bir parçası ve gündelik deneyimlerin merkezi bir unsurudur. Kişiyi çevreleyen koşullar, eylemin refleksif gözetimini belirlediği gibi (Giddens, 1986); yine bu koşulların kendisi, refleksif denetimin araçları üzerinde de etkili görünmektedir. Başka bir ifadeyle, bireylerin refleksif eylem denetimine yol açan araçların artışından ve çeşitliliğinden söz edilebilir. Teknolojik gelişmelerin aracılık ettiği mobil cihazlar, bu cihazlar aracılığıyla kullanılan uygulamalar, bireylerin sürekli olarak izlenmesine olanak tanıyan güvenlik kameraları, son zamanlarda artan bir biçimde güvenlik aracı olarak kullanılan drone teknolojisi gibi araçlar, sadece bireyleri denetleme teknolojileri değil; aynı zamanda bireylerin gözetleniyor olduklarını bilmelerinin bir sonucu olarak da refleksif denetimin de bir parçasıdır. Dolayısıyla toplumsal koşulların teknolojikleşmesiyle beraber artan diğital toplum tasavvuru ve siber güvenlik kültürü, salgın gibi çeşitli tehditleri de kapsayacak biçimde güvenliğe ilişkin tüm girişimlerin ve refleksif eylem denetiminin diğitalleşmesine zemin hazırlamaktadır (Haddad & Binder, 2019). Bu bağlamda siber güvenlik kültürü, bir taraftan bireyi dışarıdan denetleyen teknolojik bir iktidar stratejisini; diğer yanda bunun bilincinde olan bireyin yine teknolojik araçlarla kendine yönelik bir eylem denetimini içeren yeni bir kontrol biçimine olanak tanımaktadır.

Buradan hareketle, refleksivitenin içeriğinin, iktidar ilişkilerinden bağımsız değerlendirilemeyeceği ifade edilebilir. Zira, iktidarın gündelik deneyimler üzerindeki etkisi, teknolojik gelişmelerle bağlantılı bir biçimde artan akışkanlığıyla hem artmakta hem de daha az görünür bir form kazanmaktadır. İktidarın gündelik deneyimin koşulları üzerindeki etkisi, bireysel deneyimlerin sınırlarını çizmekte ve bireyi bu sınırlar içerisinde eyleme geçmeye ve yine bu sınırlar çerçevesinde refleksif bir eylem gözetimini hayata geçirmeye motive etmektedir. Covid-19 pandemisi ve iktidarların, bu süreçte gündelik olanın deneyimini yeniden organize etmeye yönelik girişimlerinin teknolojik yüzü, akışkan iktidarın refleksif gözetimle olan yakın ilişkisinin bir göstergesi niteliğindedir ve bu ilişki, bir yönüyle teknolojik yenilikler ve bunların kullanımıyla karakterize olan geç modern dönemin disiplin stratejisinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

Yukarıda söz edilen iki disiplin mekanizması da Covid-19 ile mücadelede hissedilir biçimde görünür hale gelmektedir ve bu bağlamda nüfusun bedenini hedef alan bireysel bedenlerin kontrolü, bu akışkan karakter içinde gerçekleşmektedir. Bunun en somut örneği ve tartışması, Covid-19 pozitif bedenlerin, pozitif olma ve dolayısıyla diğerlerine de virüsü yayma potansiyeli taşıyan bedenlerin kontrol ve gözetimini içeren, onları iktidarın etki alanına dahil eden yazılımsal mobil uygulamalarda bulunabilir. Örneğin, Türkiye’de Sağlık Bakanlığı’nın kendisinin ürettiği “Hayat Eve Sığar (HES)” uygulaması, kullanıcılarını hem Covid-19 konusunda bilgilendirmek, yönlendirmek hem de riski en aza indirmek ve yayılmasını önlemek amacıyla kullanıma konulmuştur. Uygulamanın indirilme ekranında bakanlık tarafından yapılan açıklama şu şekildedir:

“T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşlara sunulan Hayat Eve Sığar uygulaması ile telefon numaranız ile doğrulama yaparak adım adım size sorulan soruları cevaplayıp, koronavirüs hastalığı anlamında vermiş olduğunuz şikayetlerinize göre değerlendirilerek nasıl davranmanız gerektiğine göre yönlendirme alabilirsiniz... Aynı zamanda harita üzerinde ... evde izolasyon, enfekte kişiler ve riskli bölgelerin yoğunluğunu görebilirsiniz. Ailem bölümüne merak ettiğiniz ve takip etmek istediğiniz yakınlarınızı ekleyerek, ilgili kişinin bu uygulamayı yükleyip, uygulama üzerinden onay vermesi durumunda onların konum bilgilerini görebilir, takip edebilir ve buldukları bölgelere göre risk durumlarını görebilirsiniz” (Hayat Eve Sığar, 2020).

Uygulamanın temel mantığını, kullanıcıların ve onların uygulama üzerinden dahil ettikleri kişilerin sağlık durumlarının bilgilerinin depolanması üzerinden bir ağın oluşturulması ve ağ içindeki kişi ya da kişilerin sağlık durumlarındaki herhangi bir değişikliğe bağlı olarak, söz konusu kullanıcıların bilgilendirilmesi oluşturmaktadır. Beden ve onun etkileşimsel çevresi üzerindeki yönetimselliğin hem akışkanlığı hem de refleksivitesi, hastalıkla mücadele amacı taşıyan uygulamayla ilgili yapılan şu açıklamada görülebilir:

“*Uygulama*¹ ... riskli alanlarda dolaşan ve fazla kişi ile temas eden kişiye risk puanı verecek ve o kişiyi gerekirse teste gönderecek, hatta arkadaşları varsa eklenmiş senin şu arkadaşının riski yükselmiş uyarısı verecek. Test yapıp negatif çıkarsa, riski sıfırlayacak. Uygulama ile bulunduğunuz bölgedeki enfekte hasta yoğunluğunu görebiliyorsunuz. Aile ve yakın görüştüğünüz herkese yükletme gayretinde olunursa faydası çok olacaktır. Ayrıca izolasyon altında bulunanların yüklemesi kaçınılmaz” (Hayat Eve Sığar Corona Virüsü Uygulaması, 2020).

Dijital disipline ve denetime ilişkin benzer örneklere Moskova’da ve Avrupa’nın pek çok ülkesinde rastlanabilmektedir. Örneğin Moskova, Covid-19 teşhisi konulmuş ve evde kalması emredilmiş kişilerin hareketlerini izlemek için bir mobil yazılım geliştirmiştir. Bununla birlikte Moskova, güvenlik güçlerinin, vatandaşların dışarıya çıkmaya izinlerinin bulunup bulunmadığını kontrol edebilmeleri için QR kod uygulamasını hayata geçirmiştir. Uygulama, kullanıcılara market, köpek gezdirme ve diğer dışarıda olmalarını gerektirecek pratikler için, yazılım üzerinden talep ettikleri QR kodun e – posta ya da aplikasyon üzerinden gönderilmesi ve bu kodun, dışarıdaki polislere gösterilmesi şeklinde işlemektedir (Kelion, 2020).

Görüldüğü gibi; söz konusu mobil uygulama üzerinden, hem bedenlerin dijital olarak gözetimi gerçekleştirilmekte hem de bireylerin, kendileri üzerinde harekete geçirecekleri bir denetleme sürecinin aktörü haline geldikleri refleksif bir disiplin sağlanmaktadır. Bu bağlamda, iktidarın teknoloji dolayısıyla artan akışkanlığı, bedenlere yönelik disiplinin refleksivitesini de artırmaktadır. Başka bir ifadeyle, hem iktidarın teknolojik olarak her yerdeliği gündeme gelmekte hem de bireyler, disiplin teknolojilerinin araçlarını kullanarak refleksif özdisiplinlerini geliştirmekte ve bundan sorumlu olmaları beklentisi doğmaktadır. Yukarıda da aktarıldığı gibi Türkiye özelinde, HES uygulaması

¹ İtalik vurgu, yazara aittir.

Covid –19 bağlamında bedenlerin disiplin altına alınmasının, hem akışkanlığını hem de refleksivitesini niteleyen bir örnek olarak ortaya konabilir.

Covid –19’un küresel tehdidiyle mücadele konusunda pek çok ülke, kendi gelişmişlik düzeylerine bağlı bir biçimde, bedenler üzerinde çeşitli siber gözetim, denetim ve kontrol teknolojilerini harekete geçirmiş ve geçirmeye de devam etmektedir. Bu bağlamda Çin, diğer ülkelere de virüsün yayılmasına azaltma konusunda öncülük etmiş en önemli örnek gibi görünmektedir. Bireysel bedenlerin kontrolünün yüksek gözetim teknolojileriyle sağlandığı Çin’de, Covid – 19 virüsünün yayılımının takibinde uydu görüntüleri, insansız hava ve kara araçları ve mobil takip sistemleri üzerinden nüfusun bedenin güvenliğinin sağlanması hedeflenmiştir. Bu amaçla, kamusal alanın pek çok noktasına, kapalı devre kamera sistemleri kurulmuş ve bedenlerin tüm hareketi izlenmiştir. İnsansız hava araçları da benzer bir amaçla harekete geçirilmiş ve bireylerin maske kullanıp kullanmadıklarının ya da dolaşıma izni olup olmadıklarının denetimi yapılmıştır. Bunlara ek olarak, akıllı telefonlarda kullanılmak üzere üretilen bir mobil uygulama; bedenlerin dolaşım ve hastalık geçmişlerine göre, yeşil, sarı ve kırmızı olmak üzere renk kodları atamaktadır. Dolayısıyla, bir kişinin karantinada olup olmaması gerektiği ya da kamusal alanı kullanmaya izni olup olmadığı, kurulan kontrol noktalarında talep edilen bu renk kodlarına göre düzenlenmektedir (Chaturvedi, 2020). Kişilere ait tüm bu mobil veriler depolanmakta, bireylerin tüm hareketleri kitlesele olarak takip edilmektedir.

Almanya örneğinde de, mobil takip sistemlerinin ve uzaktan destek sağlayarak risk değerlendirmesi yapan “sohbet robotları”nın kullanıldığı görülmektedir (How Germany Leveraged Digital Health to Combat COVID – 19, 2020). İktidarın teknolojik araçları, kamusal bir korkuyla birleştiğinde, refleksif gözetimdeki artış daha dikkat çekici olmaktadır. Örneğin, Almanya’da 15 milyon kişinin Corona-Warn-App isimli, mobil takip uygulamasına üye olduğu ifade edilmektedir (Farr, 2020).

Küresel bir salgın olarak Covid-19’la mücadelede söz konusu bu siber biyogözetim teknolojilerinin kullanımı etkili olmakla beraber, tüm bunlar aynı zamanda, iktidarın akışkanlığının ve bunun sonucu olarak refleksif bir denetimin de göstergesi niteliğindedir.

Sonuç

Makalenin başında da belirtildiği gibi iktidar – beden ilişkisi ve bu bağlamda; çeşitli denetim, disiplin ve gözetim teknolojilerinin kullanımı aracılığıyla bedenlerin iktidarlar tarafından kontrolü yeni olmamakla birlikte, süreklilik arz eden ve çeşitli biçimlerde kendini gösteren bir olgudur. Bu dinamik ilişkiyi tartışmak ve sosyolojik olarak incelemek, hem iktidarın bedenler üzerindeki işleyişini hem de bedenlerin iktidara eklenme biçimlerini anlamak açısından önemli görünmektedir.

Covid-19 salgını, günümüz ülkelerinin Foucault’nun kavramsallaştırdığı cüzzam-egemen, veba-disiplin ve çiçek hastalığı- liberal güvenlik iktidarlarını nasıl sentezleyerek kullandıklarını görmemizi sağlamıştır. Foucault’nun bu yönetimsellik anlayışı Covid-19 salgınına kontrol etmede iktidarlar tarafından kullanılmaktadır. Günümüz devletleri bilgi ve teknolojik gelişmeler sayesinde Foucault’nun yönetimsellik teknolojilerine akışkan siber biyogözetim iktidar ve refleksif disiplin diye adlandırdığımız bir yenisini de eklemiştir.

Bu önemli noktadan hareketle makale, Covid-19 pandemisine yönelik iktidarların kaçınılmaz refleksif çerçevesinde, onun bedenler üzerinde görünme biçimlerini tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda, pandeminin toplumsal koşullarına yönelik, liberal, egemen, disiplin ve refleksiteyi doğuran akışkan biyogözetim iktidar modellerinin hibrit karakteri dikkat çekicidir. Üç iktidar teknolojisinin de asimetrik, daha yumuşak ya da daha baskılayıcı bir biçimde bedenleri hedef alan uygulamaları söz konusudur. Bununla birlikte, dikkat çekici olan nokta, görece yeni olduğu öne sürülebilecek, iktidarın akışkan karakterine koşut olarak ortaya çıkan disiplinin ve gözetimin refleksif modelidir.

Enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler ve onun çıktılarının gündelik hayata nüfuz etme yoğunluklarındaki artışa bağlı olarak, iktidarın her yerdeliğinden ve akışkanlığından söz edilebildiği bir dönemde, bedenlerin her zaman denetlenebiliyor olduğu fenomeni, refleksif bir iktidarın zeminini oluşturmaktadır. Covid –19’la mücadelede harekete geçirilen çeşitli teknolojiler aracılığıyla bedenlerin siber kontrolü, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bir yandan bedenlerin tüm hareketleri iktidarlarca kontrol edilebiliyor; diğer taraftan bu kontrolün gerçekleşmesine yönelik gösterilen bireysel bir rıza söz konusudur. Covid-19 pandemisinin yarattığı kamusal paniğin enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerle birleşimi, hem disiplinin yüksek teknolojiyle donatılmış araçlarını hem de bunların bireysel kullanımlarının sonucunda ortaya çıkan refleksif bir denetimin ortaya çıkmasının zemini teşkil etmektedir. Bunun da ötesinde disiplinin refleksif karakteri bir zorunluluk olarak kendini dayatmaktadır. Kamusal alan kullanımının, mobil cihaza yüklenen risk uygulamalarının, söz konusu bedenlere atfettiği güvenlik etiketine bağlanması bunun sadece bir örneğidir.

Covid-19 salgını ile birlikte Foucault’nun yönetsellik olarak adlandırdığı iktidar teknolojilerine eklenen siber-biyogözetim iktidarı ve refleksif disiplinin Covid-19 salgını bittikten sonra sağlık alanında bedenler üzerinde uygulanmaya devam edip etmeyeceğini şimdiden kestirmek zor gibi görünmektedir. Siber-biyogözetimin kendisi zaten tartışmalı bir konudur. Bu hibrit uygulamalar, iktidardan bedene doğru, salt bir baskı olarak değerlendirilmemeli, aşağıda da ifade edildiği gibi; reddetme ve başkaldırıyı içeren direnişlerin de hareket alanları hesaba katılmalıdır. Pandemi sürecinde birçok ülkedeki protestolar tam da bu noktaya işaret etmektedir. Covid-19 salgını sürecinde bedenler üzerinde hibrit iktidar uygulamaları birçok ülkede bazı kesimler tarafından sorguya açılmıştır. Dolayısıyla, Covid-19 uygulamalarına direniş de araştırılması gereken konulardan biridir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2008). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *Akışkan modernite*. İstanbul: Can Yayınları
- Castillo-Salgado, C. (2010). Trends and Directions of Global Public Health Surveillance. *Epidemiological Reviews*, 32, 93 – 109.
- Chaturvedi, A. (2020). “The China way: Use of technology to combat Covid-19”, <https://www.geospatialworld.net/article/the-sino-approach-use-of-technology-to-combat-covid-19/> (07.09.2020).
- Cumhurbaşkanı Erdoğan salgın sonrası normalleşme planı ve atılacak adımları açıkladı (2020). <https://tr.euronews.com/2020/05/04/erdogan-kabine-toplant-s-sonras-konusuyor-ucuncu-yard-m-paketine-iliskin-haz-rl-klar-m-z-s> (04. 05. 2020).
- De Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi – I: eylem, uygulama, üretim sanatları*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Dunford, M. (2020). “Çin Halkının Covid – 19’la Savaşı”, <https://www.birgun.net/haber/cin-halkinin-covid-19-la-savasi-293789> (15. 04. 2020).
- Durmuş, M. (2020). “Erken açılma ve sürü bağışıklığı stratejisi”, <https://kesk.org.tr/2020/06/21/prof-dr-mustafa-durmus-erken-acilma-ve-suru-bagisikligi-stratejisi/> (20.09.2020).
- Ertan, C. (2017). *Dövmeli bedenler: bir beden sosyolojisi kitabı*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ertürk, A. E. (2020). “Tüm Etkinlikler İptal Edildi”, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/tum-etkinlikler-iptal-edildi-5690933/> (04. 05. 2020).
- Farr, C. (2020). “Germany’s coronavirus response is a master class in science communication” , <https://www.cnn.com/2020/07/21/germanys-coronavirus-response-masterful-science-communication.html> (14.09.2020).
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: selected interviews and other writings 1972 – 1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1988). Technologies of the self. L. H. Martin, H. Gutman ve P. H. Hutton (Ed.), *Technologies of the Self: A Seminar With Michel Foucault* (ss. 16 – 50). Amherst: The University of Massachusetts Press.

- Foucault, M. (1991). Governmentality. G. Burchell, C. Gordon ve P. Miller (Ed.), *The Foucault effect: studies in governmentality* (ss. 87 – 104). Chicago: Chicago University Press.
- Foucault, M. (2004). *Society must be defended: lectures at the Collège de France, 1975-76*. M. Bertani ve A. Fontana (Ed.), London: Penguin Books.
- Foucault, M. (2006a). *Hapishanenin doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2006b). *Deliliğin tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. (1986). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel-kimlik: geç modern çağda benlik ve toplum*. İstanbul: Say Yayınları.
- Haddad, C. ve Binder, C. (2019). Governing through cybersecurity: national policy strategies, globalized (in-)security and sociotechnical visions of the digital society. *Österreich Z Soziol*, 44(1), 115 – 134.
- Hayat Eve Sığar (2020). <https://apps.apple.com/tr/app/hayat-eve-sigar/id1505756398?l=tr> (29. 04. 2020).
- Hayat Eve Sığar Corona Virüsü Uygulaması (2020). <https://www.cnnturk.com/turkiye/hayat-eve-sigar-corona-virusu-uygulamasi-play-store-app-store-indir> (29. 04. 2020).
- How Germany Leveraged Digital Health to Combat COVID – 19 (2020). <https://medicalfuturist.com/how-germany-leveraged-digital-health-to-combat-covid-19/> (14.09.2020).
- İngiltere koronavirüs tedbirlerini bir adım öteye taşıdı (2020). <http://www.bursadabugun.com/haber/ingiltere-koronavirus-tedbirlerini-bir-adim-oteye-tasidi-1265761.html> (25.09.2020).
- Jonung, L. (2020). “Sweden’s constitution decides its exceptional Covid-19 policy”. <https://voxeu.org/article/sweden-s-constitution-decides-its-exceptional-covid-19-policy> (30.08.2020).
- Kelion, L. (2020). “Coronavirus: Moscow rolls out patient – tracking app”, <https://www.bbc.com/news/technology-52121264> (27. 04. 2020).
- Pylypa, J. (1998). Power and bodily practice: applying the work of Foucault to anthropology of the body. *Arizona Anthropologist*, 3, 21 – 36.
- Sanmartin, B. K. R. (2020). “İngiltere koronavirüse karşı sürü bağışıklığı stratejisinden neden vazgeçti?”, <https://tr.euronews.com/2020/03/27/izlenim-ingiltere-koronaviruse-kars-suru-bag-s-kl-g-stratejisinden-neden-vazgecti> (25.05.2020).
- Seyahat yasağı kalktı mı? (2020), <https://www.milliyet.com.tr/gundem/seyahat-yasagi-ne-zaman-kalkacak-sehirler-arasi-seyahat-yasagi-ne-zaman-bitecek-6204822> (04. 05. 2020).
- Shilling, C. (2003). *The body and social theory*. London: Sage Publications.
- Tokyay, M. (2020), “65 yaş üstüne sokağa çıkma yasağı sonrası yaş ayrımcılığı; uzmanlar ne diyor?” , <https://tr.euronews.com/2020/03/26/65-yas-ustu-sokaga-cikma-yasagi-yas-ayrimciligi-yaslilar-uzmanlar-ne-diyor-koronavirus> (05. 05. 2020).
- Turner, B. S. (1991). Recent developments in the theory of the body. M. Featherstone, M. Hepworth ve B. S. Turner (Ed.), *The body: social process and cultural theory* (ss. 1 – 35). London: Sage Publications.
- Turner, B. S. (1996). *The body & society*. London: Sage Publications.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum cilt – I*. İstanbul: Yarn Yayınları.
- Yalçınkaya, H. (2020). “İsveç ve Holanda’nın Tartışmalı ‘Sürü Bağışıklığı’ Sistemi Çöktü Mü?” , <https://www.gzt.com/jurnalist/isvec-ve-hollandanin-tartismali-suru-bagisikligi-sistemi-coktu-mu-3533322> (17.05.2020).